

УЖГОРОДСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА ГРУПА: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

Павло ПЕНЯК

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Університетська, 21, 88000, м. Ужгород, Україна,
e-mail: penyakps@gmail.com*

Розглянуто історію створення та діяльності ужгородської археологічної групи, яка протягом 1972–1985 рр. була у складі Інституту археології АН УРСР, а у 1985–2010 рр. – в Інституті суспільних наук АН УРСР (нині – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Зазначено, що за понад 30 років роботи вчені групи відкрили й частково дослідили більше ніж 100 археологічних пам'яток на теренах краю, які охопили період від палеоліту до середньовіччя, видали десятки індивідуальних та колективних монографій, сотні статей у вітчизняних й іноземних виданнях.

Вказано, що вивченням неоліту й енеоліту в складі групи займався М. Потушняк, дослідження якого внесли низку доповнень і коректив у вирішення питань культурної приналежності й хронології пам'яток культури Криш і мальованої кераміки. Вперше було отримано достовірний матеріал про топографію поселень, житлове будівництво, господарство місцевого населення. Зауважено, що на підставі розкопок широкими площами й наукових узагальнень учений почав вирішення проблеми поширення полгарської культури. З'ясовано, що він запропонував поділ культури на три періоди: ранній пізньонеолітичний, середній енеолітичний, пізньонеолітичний. Підсумовано, що нові матеріали, які здобув М. Потушняк у 70–80-х роках ХХ ст., дали змогу виділити баденську культуру, носії якої прибули у Верхнє Потисся із Заходу.

Стверджено, що у сферу інтересів наукового співробітника групи І. Поповича ввійшло вивчення артефактів ранньозалізного віку Закарпаття. Наголошено, що багаторічні дослідження допомогли узагальнити значний археологічний матеріал і на його основі відтворити матеріальну та духовну культуру носіїв куштановицької культури. Акцентовано на цінності відкриття ранньослов'янських пам'яток княжої доби Закарпаття, дослідженням яких займався С. Пеняк, а вивчення яких змінило існуючі концепції про час заселення краю давніми слов'янами. Показано, що через відсутність джерел вважалося, що між артефактами першої половини І тис. н. е. та слов'янськими старожитностями VIII–IX ст. існував хронологічний розрив, який вдалося заповнити нововідкритими поселеннями в Галочі, Холмоку, Берегові, Перехресті, Чепі, які датуються VI–VII ст. н. е.

Ключові слова: ужгородська археологічна група, розкопки, археологічна культура, поселення, могильник.

У 2023 р. виповнився півстолітній ювілей існування на теренах Закарпатської області України наукового підрозділу з вивчення найдавніших часів у системі Національної академії наук України.

А розпочиналося все у далекому 1972 р., коли за пропозицією тодішнього заступника директора Інституту археології АН УРСР Володимира Барана Президія АН УРСР, враховуючи географічне розташування Закарпаття на стику двох культурних зон – центрально- і східноєвропейської, та наявність своєрідних й оригінальних археологічних пам'яток, вирішила відкрити в Ужгороді науково-дослідницьку групу. Наприкінці грудня 1972 р. до складу групи

спочатку було зараховано молодших наукових співробітників Івана Поповича й Михайла Потушняка, а в лютому 1973 р. її керівником став Степан Пеняк.

Наскільки цей захід був своєчасним і виправданим, невдовзі показали результати роботи. Спочатку планувалося, що ужгородська група Інституту археології АН УРСР вивчатиме ранньослов'янські й старожитності княжої доби. Однак життя в ці плани внесло свої корективи.

Рис. 1. Ужгородська група

Fig. 1. Uzhhorod group

У 70–80-х роках ХХ ст. на території краю розгорнулися широкомасштабні будівельні роботи, які, крім усього, загрожували знищенню унікальних старожитностей давньоминулих епох. У таких умовах довелося здійснювати невідкладні охоронні розкопки, що були виявлені у зонах новобудов Закарпаття. Вони охопили різні періоди стародавньої історії краю: від кам'яного віку до середньовіччя. Це змусило почати спеціалізацію за окремими епохами: М. Потушняк – неоліт й енеоліт, І. Попович – ранньозалізний вік, С. Пеняк – давньослов'янський період, Павло Пеняк (з 1993 р. – раннє середньовіччя). У 1985 р. дирекція Інституту суспільних наук АН УРСР (нині – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) звернулася до Президії АН УРСР про передачу групи до відділу археології зазначеного інституту. Підставою стала необхідність координації роботи з археологічних досліджень у Західному регіоні України.

Протягом понад 30 років ужгородська група провела охоронні розкопки на будівництві Транскарпатської шосейної дороги Ужгород–Верецький перевал, спорудженні газопроводів Оренбург–західний кордон СРСР, Уренгой–Помари–Ужгород, «Прогрес», у зонах меліоративних та інших земляних робіт. За цей період було відкрито й частково досліджено

понад 100 археологічних пам'яток краю, які охопили майже всі епохи стародавньої історії Закарпаття, починаючи від стародавнього кам'яного віку (палеоліту) і закінчуючи середньовіччям. У ці ж роки в зонах проведення меліоративних робіт нововиявлені старожитності досліджувала експедиція Ужгородського державного університету (Едуард Балагурі, В'ячеслав Котигорошко) (нині – Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»). Координація дій і співпраця з ними теж сприяли успішному проведеному невідкладних охоронних розкопок на новобудовах краю.

Рис. 2. М. Потушняк (1946–2009)

Fig. 2. M. Potushniak (1946–2009)

В історичній науці тривалий час домінувала думка про те, що гірська й передгірська зони Закарпаття були заселені тільки в добу пізнього середньовіччя (XIII–XVII ст.). Відкриті групою палеолітичні стоянки в гірській зоні краю (Ганьковиця, Ділове, Дубриничі, Лумшори, Обава, Поляна, Чинадійово та ін.) й виявлені на них кам'яні артефакти, що датуються пізнім палеолітом, повністю спростували цю тезу [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 26].

Ужгородська група зафіксувала понад 30 пам'яток неоліту й мідного віку. Хоч неоліт краю вивчався і до того, але таких великих за масштабами робіт, виконаних у 70–80-х роках ХХ ст. раніше не спостерігалось. Михайло Потушняк провів розкопки в с. Запсонь (урочище Мала гора) Берегівського та с. Серне (урочище Кішмезев) Мукачівського районів. Тут було зібрано майже 20 тис. фрагментів кераміки та інших знахідок, на основі яких удалося визначити, що ранні артефакти новокам'яної доби краю належали носіям старчево-крішської культури [Потушняк, 1985а, с. 140].

Нові дослідження дали змогу внести зизку доповнень та коректив у вирішення питань культурної приналежності й хронології пам'яток. Уперше було отримано достовірний матеріал про топографію поселень, житлове будівництво, господарство місцевого населення.

У керамічному комплексі М. Потушняк виділив три виразні групи кераміки, які відрізнялися як за складом тіста, так і призначенням: кухонну, столову й святкову [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 44; Пеняк, 2007, с. 22–23]. Найпоширенішою формою кухонного посуду були горщики з вертикальними або слабо розширеними стінками, рідше сферичної, бочкоподібної й грушеподібної форм. Столовий посуд кількісно переважав кухонний і виготовлявся з добре відмуденої глини з домішками полови, шамоту й піску. Він був представлений горщиками, мисками, корчагами, покритками, орнаментований пальцевими заціпами й вдавленнями, глибокими нарізками. Святкова кераміка була представлена тонкостінним посудом, виготовленим із добре відмуденої глини з домішки дрібного піску й шамоту. Для цієї групи типовою формою були чаші на піддоні, сферичні посудини, миски з конічними і овально формованими стінками, чашки з високою циліндричною і яйцеподібною шийкою. Вона була розписана чорною фарбою у формі трикутників під вінцями, спіралей із тонких і широких ліній [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 45; Пеняк, 2007 с. 23]. Не менш кількісною є колекція кам'яних виробів, виготовлених переважно з обсидіану. Окремими екземплярами представлені стріли, свердла та проколки з кременю.

Розкопки в селах Запсонь, Неветленфолу, Рафайново, Тарнівці, Малі Геївці дали змогу досліднику виділити нову культуру – мальованої кераміки. Носії культури селились у рівнинній й передгірській зонах краю, на останніх південних відрогів Карпат. Житлами були винятково напівземлянкові споруди, заглиблені в землю на 0,3–1,0 м. На поселеннях у Рафайнові, Ужгороді-Дравцях біля стінок та поза ними було виявлено стовпові ямки – явний доказ існування стовпової конструкції стін і стріхи [Потушняк, 1985а, с. 145]. Знаряддя праці виготовлялися з обсидіану, опалу й кременю. Це ножеподібні пластинки, скребки, різці, проколки.

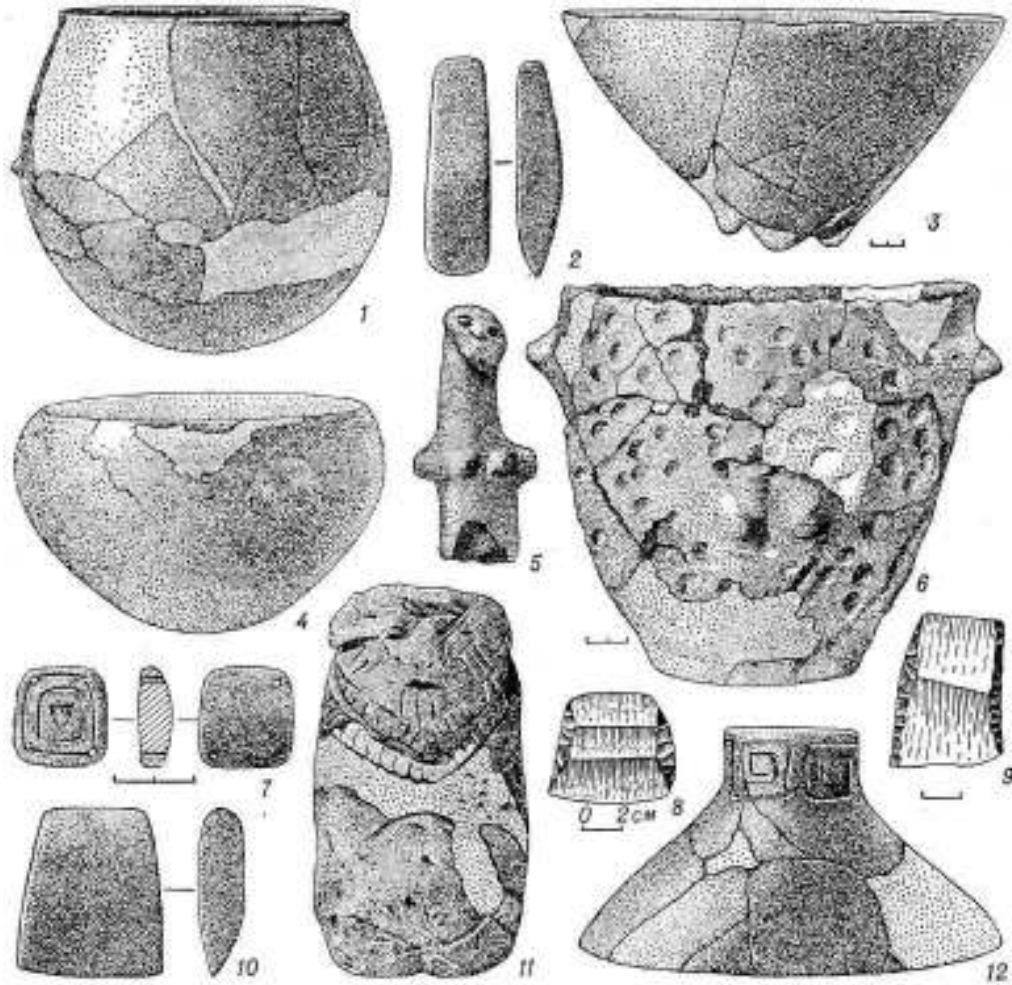

Рис. 3. Матеріали культури Кріш (за М. Потушняком)

Fig. 3. Materials of Krish culture (by M. Potushniak)

Значна кількість кам'яних знарядь припадає на шліфовані знаряддя різного призначення: сокири з випуклими боками, тесла трапецієподібної, конічної і прямокутної форми, мотики прямокутної форми. Керамічний комплекс включав дві виразні групи – грубу кухонну й тонкостінну столову. Основні форми першої представлені горщиками, мисками й сковорідками. Столовий посуд виготовлений із добре відмуленої глини з домішками шамоту і піску. Серед нього: горщики, миски, корчаги, чаші різноманітних форм.

На підставі розкопок широкими площами й наукових узагальнень М. Потушняк почав вирішення проблеми поширення полгарської культури. Вчений запропонував поділ культури на три періоди: ранній пізньонеолітичний, середній енеолітичний, пізньонеолітичний. Носії культури проживали у наземних житлах прямокутної і трапецієподібної форм розміром від 5–

6 до 8–10 м, зі стовповою конструкцією стін. Як правило, житла не мали постійної орієнтації і розміщалися групами по три–чотири. Поряд знаходилися господарські ями діаметром 3,0–3,5 м, глибиною до 1 м. Характерною керамікою раннього етапу культури був посуд, у тісті якого виявлено значні домішки товченого вапняку. В окремих випадках до глини додавали пісок, шамот, полову. Товстостінний кухонний посуд був представлений горщикоподібними формами з майже вертикальними або конічно сформованими стінками. Столовий посуд був представлений мисками, чашками, горщиками, кубками [Потушняк, 1985b, с. 294–295]. Середній етап полгарської культури був представлений двома послідовними етапами – Чічаровце–Чесголом–Оборін. До чічаровецького етапу М. Потушняк зарахував колекцію кераміки з нижнього шару поселення у Великих Лазах (урочище Ставлінець).

Рис. 4. Кераміка. Пізній неоліт (за М. Потушняком)

Fig. 4. Ceramics. Late Neolithic period (by M. Potushniak)

матеріалом пізнього дяківського типу культури мальованої кераміки. Найхарактернішою формою посуду були чотирикутні миски з розширеними стінками й пелюсткоподібними краями вінець. Траплялися також невеликі горщикоподібні посудини з загнутими всередину стінками у верхній частині. В орнаментатії кераміки застосовувалися пластичні наліпи [Потушняк, 1985b, с. 300].

Нові матеріали, які М. Потушняк здобув у 70–80-х роках ХХ ст., дали змогу виділити баденську культуру, носії якої прибули у Верхнє Потисся із Заходу. Згідно з картографуванням, поселення займали найбільш придатну для життя територію краю на межі південних відрогів Карпат та Притиської рівнини: Малі Геївці (урочище Стариця Онга), Берегово (колишне с. Буча), Бобове (Тисобийкені) (урочище Браунтог), Мукачево (Мала гора), Великі Лази (урочище Ставлінець), Осій (урочище Чищаник-Федюківни). Основним критерієм для характеристики культури став керамічний матеріал. Дослідник поділив її на дві групи, до першої з яких була віднесена крихка, слабо обпалена, виготовлена із погано очищеної глини з домішками полови й шамоту кераміка. Іншу групу утворила кераміка, виготовлена з добре відмудленої глини з домішками шамоту й піску, із хорошим випалом [Потушняк, 1985b, с. 300].

У 1977 р. поблизу с. Батрадь Берегівського району під курганным насипом було відкрито поховання, у якому небіжчик високого зросту лежав на правому боці в скоццобленому вигляді. Біля нього було виявлено фрагменти кераміки, орнаментованої шнуровим орнаментом. Це дало підставу віднести курган до культури східнославацьких курганів, яка належала до кола культур шнурової кераміки [Пеняк, Пеняк, 1997, с. 17].

У ході досліджень, що проходили в зонах проведення меліоративних робіт (Тисобикень, Батево, Баранинці, Олешник, Чинадієво, Квасово), було виявлено кілька поселень доби бронзи. У 1976 р. на західній околиці Батева Берегівського району Закарпатська новобудівна експедиція Інституту археології АН УРСР відкрила поселення, значна частина якого була зруйнована меліоративними роботами. На збереженій частині та у стінках каналу було зібрано фрагменти кераміки, що походять від черпаків, мисок, горщиків, ваз із врізним спіральним й меандровим орнаментом. Речові знахідки дали підставу віднести поселення до культури Станово [Пеняк, Попович, Потушняк, 1977, с. 352]. У 1979 р. в урочищі Руня с. Баранинці Ужгородського району було виявлено багатощарове поселення, на якому до доби бронзи належало житло прямокутної в плані форми розміром 5,6×8,4 м зі стовповою конструкцією стін, з вогнищем у центральній частині. Кераміка із заповнення житла була представлена ліпними горщиками банкоподібної форми, черпаками, мисками, вазами, орнаментованими врізними спіральними й напівспіральними лініями, що подекуди були заповнені білою пастою. Поселення належало носіям культури інкрустованої кераміки кінця середньої доби бронзи [Пеняк, Попович, Потушняк, 1980, с. 323].

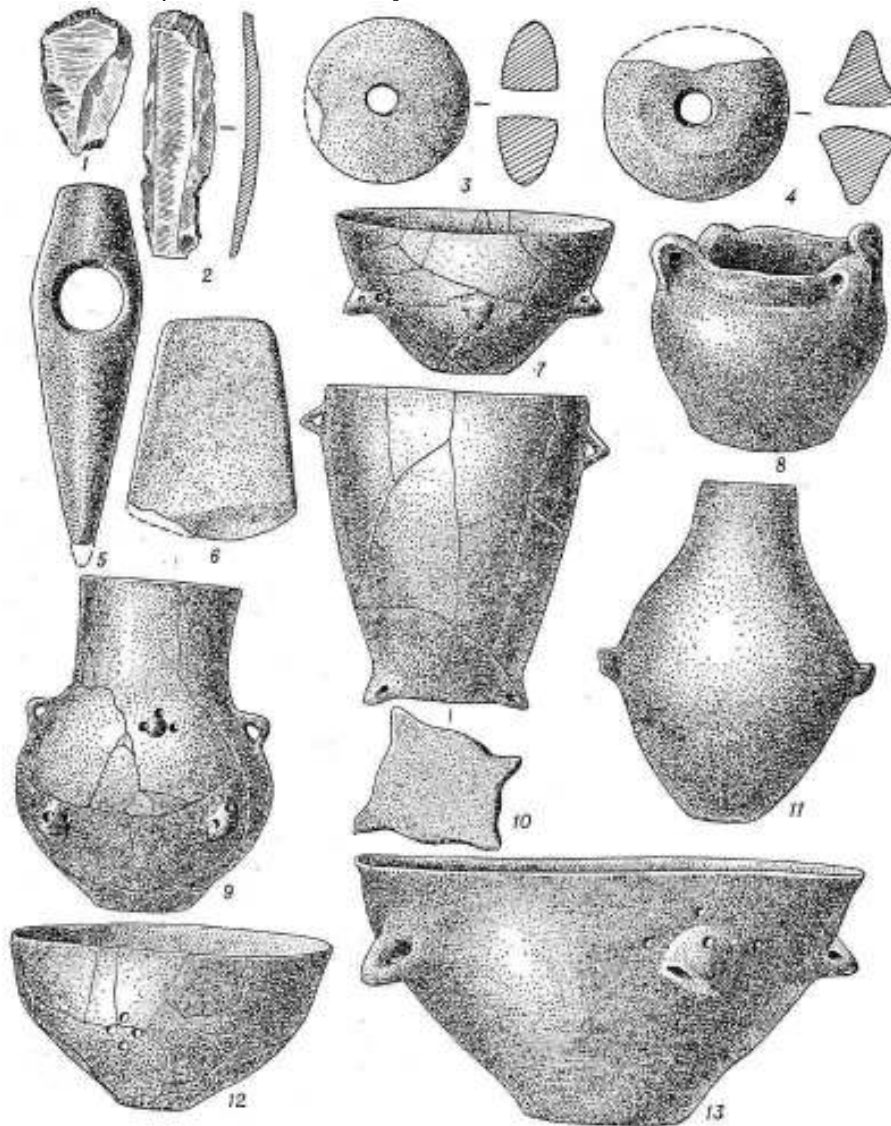

Рис. 5. Енеолітичний етап полгарської культури (за М. Потушняком)

Fig. 5. Eneolithic stage of Polgar culture (by M. Potushniak)

Під час розкопок у Дийді, Баркасові, Завидові, Клячанові, Мукачеві (Сороча гора) було отримано нові дані про заключний етап доби бронзи – культуру Гава-Голігради. Так, на багатощаровому поселенні біля с. Баркасово Мукачівського району було зафіксовано гальштатський горизонт носіїв культури Гава. Він був представлений трьома житлами розміром 6×8 м напівземлянкового типу, у яких було виявлено фрагменти кераміки від тюльпаноподібних горщиків, чорнолощених амфор, конічних мисок, черпаків із петельчастою ручкою [Пеняк, Попович, Потушняк, 1978, с. 371–372].

Рис. 6. І. Попович (1941–2003)
Fig. 6. I. Popovych (1941–2003)

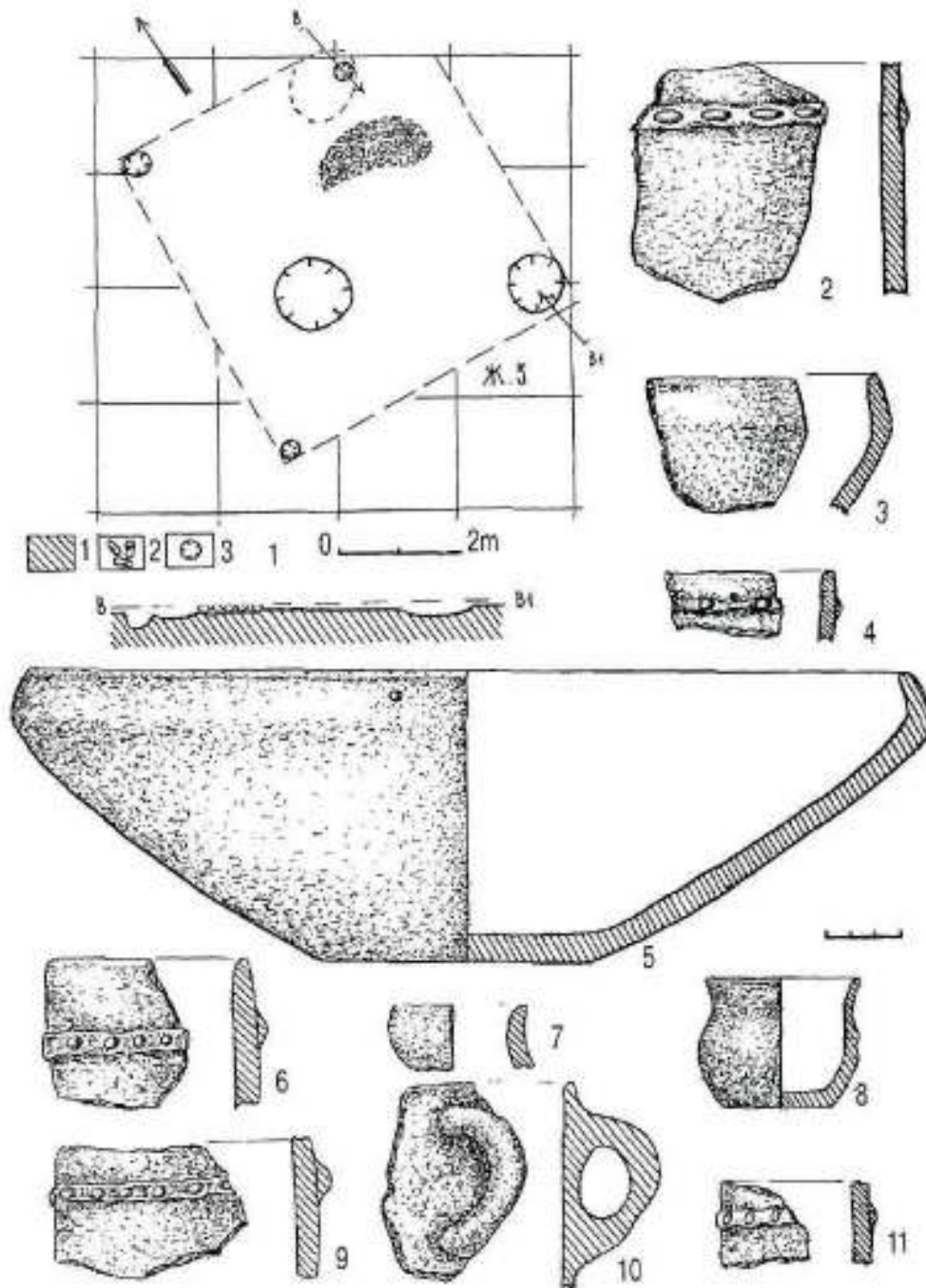
Вивченням артефактів ранньозалізного віку на Закарпатті займався науковий співробітник групи І. Попович. На основі поповнення джерельної бази новими пам'ятками вчений обґрунтував виникнення й хронологічні межі існування куштановицької культури (за визначенням вченого, куштановицької групи). Її вивчення він розпочав у 1973 р. із розкопок поселення в урочищі Староріччя біля с. Малі Геївці Ужгородського району, де велися меліоративні роботи. У наступні роки досліджувалися поселення в с. Шом (1977) й Дийда (1984) Берегівського, Кінчеші (1978) й Горянах (1981) Ужгородського районів. Вагомий матеріал було здобуто під час розкопок курганів у Бобовому (Тисобийкені) (1978) нині Берегівського й Невицькому (1985) Ужгородського районів. Багаторічні дослідження уможливили узагальнення значного археологічного матеріалу й на його основі відтворення матеріальної та духовної культури носіїв куштановицької культури [Попович, 2006, с. 1–121].

Поселення невеликі, площею від 2,5 до 4 га. Культурний шар залягав на глибині 0,3–0,4 м і часто порушувався оранкою. На поселенні в Малих Геївцях було виявлено 10 жител наземного і напівземлянкового типу [Попович, 1991, с. 80–82]. За формою житлові ями були овальної й прямокутної форм розмірами від 3,5×4,5 до 6×8,6 м, глибиною від 0,4 до 0,6 м від рівня залягання культурного шару [Попович, 1995, с. 98]. Житла опалювалися вогнищами та печами. Поряд із напівземлянками, траплялися наземні житла з каркасно-стовповою конструкцією стін. Їхня форма встановлена на основі скупчення культурних залишків і розташування стовпових ямок. Заповнення жител містило фрагменти кераміки, що походять від горщиків, мисок, черпаків, сковорідок. Керамічний матеріал, що був здобутий у житлових об'єктах, на думку І. Поповича, дав змогу порушити питання про виділення різночасових горизонтів. Так, на поселеннях із напівземлянковими житлами кераміка хронологічно більш рання від тієї, що зібрана у наземних житлах. До цього висновку дослідник дійшов, ґрунтуючись на результатах розкопок із Малих Геївців [Попович, 1991, с. 82].

Основним поховальним ритуалом носіїв культури була кремація, яка здійснювалася на місці поховання або на стороні. Залежно від того, як розміщалися залишки тілоспалення під

Основним поховальним ритуалом носіїв культури була кремація, яка здійснювалася на місці поховання або на стороні. Залежно від того, як розміщалися залишки тілоспалення під

курганним насипом, поховання поділяються на кілька типів: в урнах, ямках, зсипані на пригоршні, на підкурганному горизонті. Курганні групи розташовані переважно в передгірській частині краю в долинах річок Уж, Латориця, Боржава. Більшість могильників налічувала від 4–6 до 50 курганних насипів, діаметром 14–20 м, висотою 1,8–3,0 м.

Малі Геївці. 1986 р. Розкоп VII. План та розріз житла: 1 – материк; 2 – печина; 3 – стовпова яма; 2–6, 8–11 – ліпна кераміка; 7 – фрагмент кружального посуду.

Рис. 7. с. Малі Геївці. План житла, інвентар (за І. Поповичем)

Fig. 7. The village of Mali Heivtsi. Housing plan, inventory (by I. Popovych)

Окремі могильники мали й кургани-кенотафи (Дунковиця, Колодне, Невицьке). Для куштановицьких поховань характерною є наявність колективних поховань. У таких могилах траплялося від 3 до 17 урн або поховань, зібраних на пригоршні чи ямках. Колективні поховання засвідчені у великих курганах висотою від 1,5–2,5 м та діаметром 18–20 м. У загробне «життя» небіжчика супроводжував різноманітний інвентар. Це посудини-приставки, у яких, ймовірно, були їжа й питво, деталі одягу, прикраси, побутові речі з металу, скла, кістки. Рідше траплялися особисті предмети небіжчика – залізні ножі, точильні бруски, пряслиця, в одному випадку (Невицьке) – кінська вуздечка [Попович, 1985, с. 53]. Здобутий археологічний матеріал дав змогу визначити хронологічні межі існування куштановицької групи пам'яток у межах кінця VII – початку VI ст. – III ст. до н. е.

Рис. 8. с. Невицьке. Урна з тілопального могильника (за І. Поповичем)

Fig. 8. The village of Nevytske. An urn from a cremation burial ground (by I. Popovych)

були встелені шаром деревного вугілля. Виробничий осередок було віднесено до латенської культури й датовано II–I ст. до н. е. [Пеняк, Попович, Потушняк, 1976, с. 34–35].

Десятки нових поселень, що були відкриті групою на новобудовах краю і датуються першою половиною I тис. н. е., належали до дакійської й пшеворської культур, культури карпатських курганів. Картографування нововідкритих поселень культури карпатських курганів показало, що вони зафіксовані здебільшого на схід від річки Боржава. Це поселення у Ботарі, Олешнику, Матійові, Оросійові, Пийтерфолво та ін. [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 167–168]. Основним типом жител були чотирикутні напівземлянки розміром від 8 до 22 м². Їх котловани були заглиблені в материк на 0,2–0,5 м. Житла опалювалися глинобитними печами або вогнищами, які інколи обкладалися великими каменями. Біля жител, як правило, знаходилися господарські ями й виробничі споруди. Основною ознакою поховального ритуалу було тілоспалення на місці поховання, над яким насипався курган. Залишки кремації у вигляді кальцинованих кісток, попелу, деревного вугілля зсипалися в урни, ямки або пригоршні на стародавній поверхні. Під час спорудження кургану відбувалося ритуальне биття посуду та кидання фрагментів у насип.

Наступний етап раннього залізного віку в Центральній і Західній Європі, що отримав назву латенської культури, тривалий час на території краю був відомий лише за знахідками залізних знарядь праці, зброї, побутових речей, прикрас із городища Галіш і Ловачка, що знаходиться у західній частині Мукачеве. За роки польових досліджень, що були проведені групою, старожитності латенської культури поповнилися поселеннями в Дерцені, Дийді, Олешнику, Тарнівцях, Ратівцях, де були вивчені перші кельтські житла [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 142–145]. Так, на поселенні в Дийді було виявлено напівземлянкове житло, у заповненні якого було зібрано гончарну сіроглиняну й графітову кераміку, знайдено глиняну статуетку вепра – тотемної тварини кельтів. Тут учені стикнулися з цікавим історичним феноменом, коли археологічна культура була виразником не одного окремого етносу (кельтів), а стала міжетнічним явищем. У 1976 р. в с. Довге Поле Ужгородського району було відкрито залізобудівний виробничий осередок. У розрізах дренажних траншей було виявлено 22 печеподібні виробничі споруди прямокутної форми розміром 1,2×1,4×1,5 м, глибиною 0,2–0,3 м. Доливки споруд

На захід від річки Боржава, як свідчать археологічні джерела, історичний процес проходив в інших умовах і під впливом інших культур. Вториння з Південно-Східної Польщі на рубежі I–II ст. н. е. носіїв пшеворської культури значно вплинуло на матеріальну й духовну культури та етнічний склад населення західної частини регіону. Ужгородська група дослідила поселення в Баранинцях, Батрадї, Берегові (урочище Моріцлаз), Галочі (урочище Острів), Ратівцях [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 175–178].

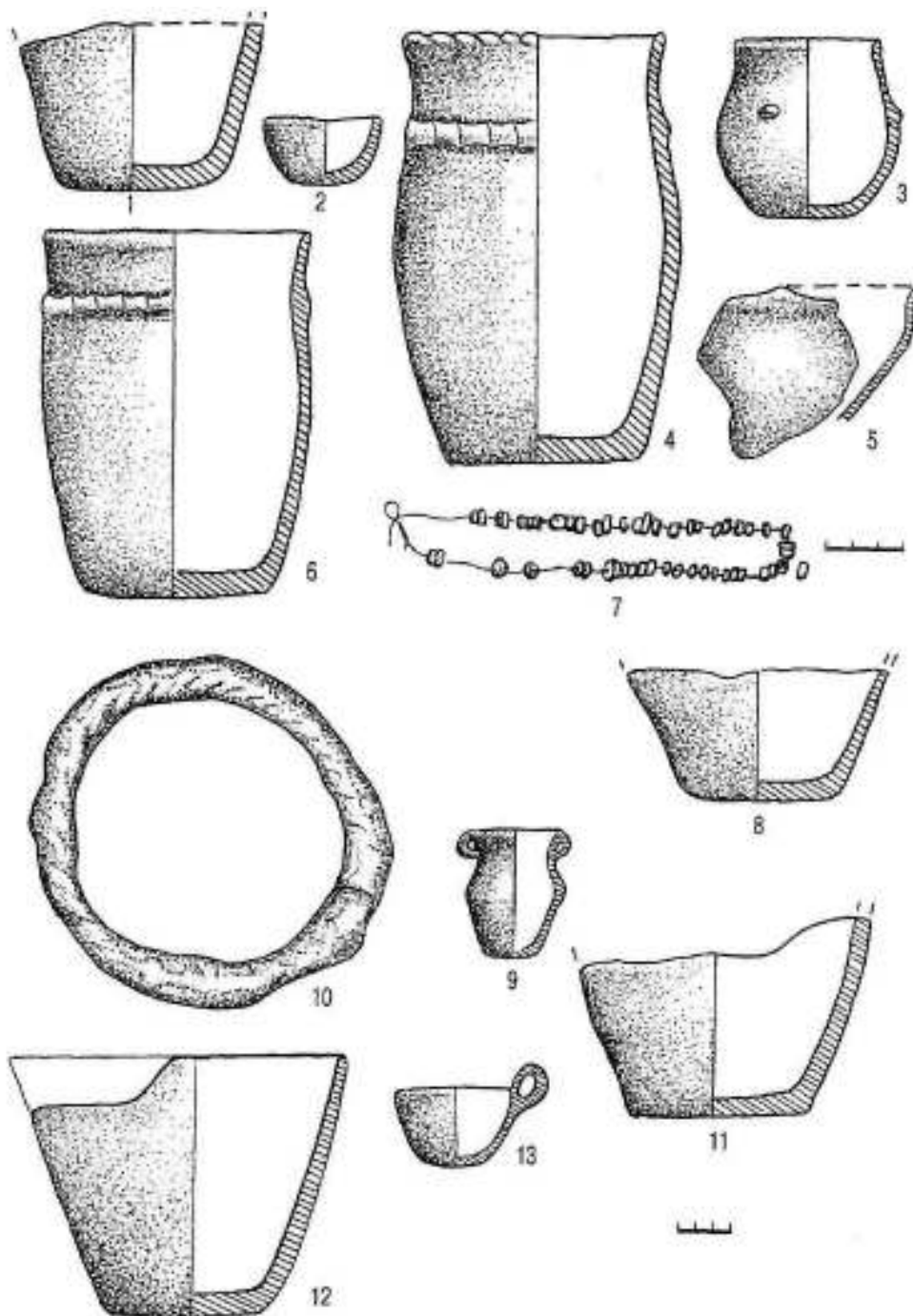

Рис. 9. с. Бобове (Тисобикень). Інвентар поховань (за І. Поповичем)

Fig. 9. The village of Bobove (Tysobyken). Inventory of burials (by I. Popovych)

Наприклад, у Баранинцях культурний шар носіїв пшеворської культури був представлений 12 господарськими ямами, які в плані були круглі або овальні. Липна кераміка походила від горщиків і мисок, сіроглиняна – від кубків й мисок, було виявлено декілька фрагментів римської чорнолискованої кераміки [Пеняк Попович, Потушняк, 1980, с. 323]. На думку дослідників, пшеворські племена на ранньому етапі в етнічному аспекті представляли германських вандалів, а на пізньому етапі (III–V ст. н. е.) – ранніх слов'ян.

Рис. 10. С. Пеняк (1927–2021)
Fig. 10. S. Penyak (1927–2021)

Цінним виявилось відкриття ранньо-слов'янських й пам'яток княжої доби Закарпаття, дослідженням яких займався С. Пеняк. Їх вивчення змінило існуючі концепції про час заселення краю давніми слов'янами. Через відсутність джерел вважалося, що між артефактами першої половини I тис. н. е. та слов'янськими старожитностями VIII–IX ст. існував хронологічний розрив. Його вдалося заповнити нововідкритими поселеннями в Галочі, Холмоку, Берегові, Перехресті, Чепі, які датуються VI–VII ст. н. е. Наприклад, на поселеннях у Галочі, Берегові вперше було відкрито підквадратні напівземлянкові житла з чистою липною керамікою празького типу, що дало змогу пов'язати їх із появою слов'янських племінних груп у Верхньому Потиссі [Пеняк, 1988, с. 174–181]. Велику цінність для вивчення історії давніх слов'ян Закарпаття представляють поселення VIII–IX ст. у Коритнянах, Ратівцях, Баркасові, Клячанові та ін., які відкрила ужгородська група. Так, у 1981 р. Закарпатська ново-будівна експедиція під керівництвом С. Пеняка відкрила багаточарове поселення у с. Клячаново Мукачівського району (урочище Під Обучем). Слов'янський горизонт був представлений напівземлянковими житлами

з печами-кам'янками, господарськими об'єктами та значною кількістю фрагментів посуду, що походив від липних горщиків та сковорідок і був орнаментований хвилястими та горизонтальними лініями [Пеняк, Попович, Потушняк, 1981, с. 45–46].

З отриманих даних стало можливим виділити райони групування слов'янських старожитностей на території краю: верхів'я Тиси з правими притоками Ріка й Боржава; долина Латориці з притоками; долина Ужа з притоками; лівобережжя Тиси, що прилягає до Великої угорської низовини [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 209]. Поселення здебільшого розташовувалися невеликими острівцями, по три-чотири, на відстані 1–3 км одне від одного. Вони займали площу 1–2 га, на яких розміщалося в середньому від 8 до 15 жител із господарськими спорудами. Основним типом житла була напівземлянка розмірами від 12 до 30 м², яка мала підквадратну (Берегово, Галоч, Ужгород-Радванка), прямокутну (Зняцево, Холмок) або овальну форми (Червеньово, Федорово, Паладь Комарівці) [Пеняк, 1980, с. 94–95].

Одним із визначальних елементів слов'янського житла другої половини I тис. н. е. є наявність опалювальної споруди. За результатами досліджень можна дискутувати стосовно трьох типів таких споруд: печі-кам'янки, глиняні печі зі сферичним куполом, відкриті

вогнища. Печі-кам'янки й глиняні печі здебільшого розміщалися в одному з кутів житла навпроти його входу (Галоч, Ужгород-Радванка, Червеньово), відкрите вогнище – в центрі житла або біля однієї з бокових стінок (Холмок, Зняцево). Водночас траплялися випадки, коли в одному житлі було зафіксовано два типи опалювальних споруд – піч-кам'янку й відкрите вогнище (Берегово, Галоч). Іноді печі або вогнища виносилися поза житло (Ужгород-Радванка, Червеньово, Холмок) [Пеняк, 1980, с. 96]. Ймовірно, що їх використовували у теплу пору року.

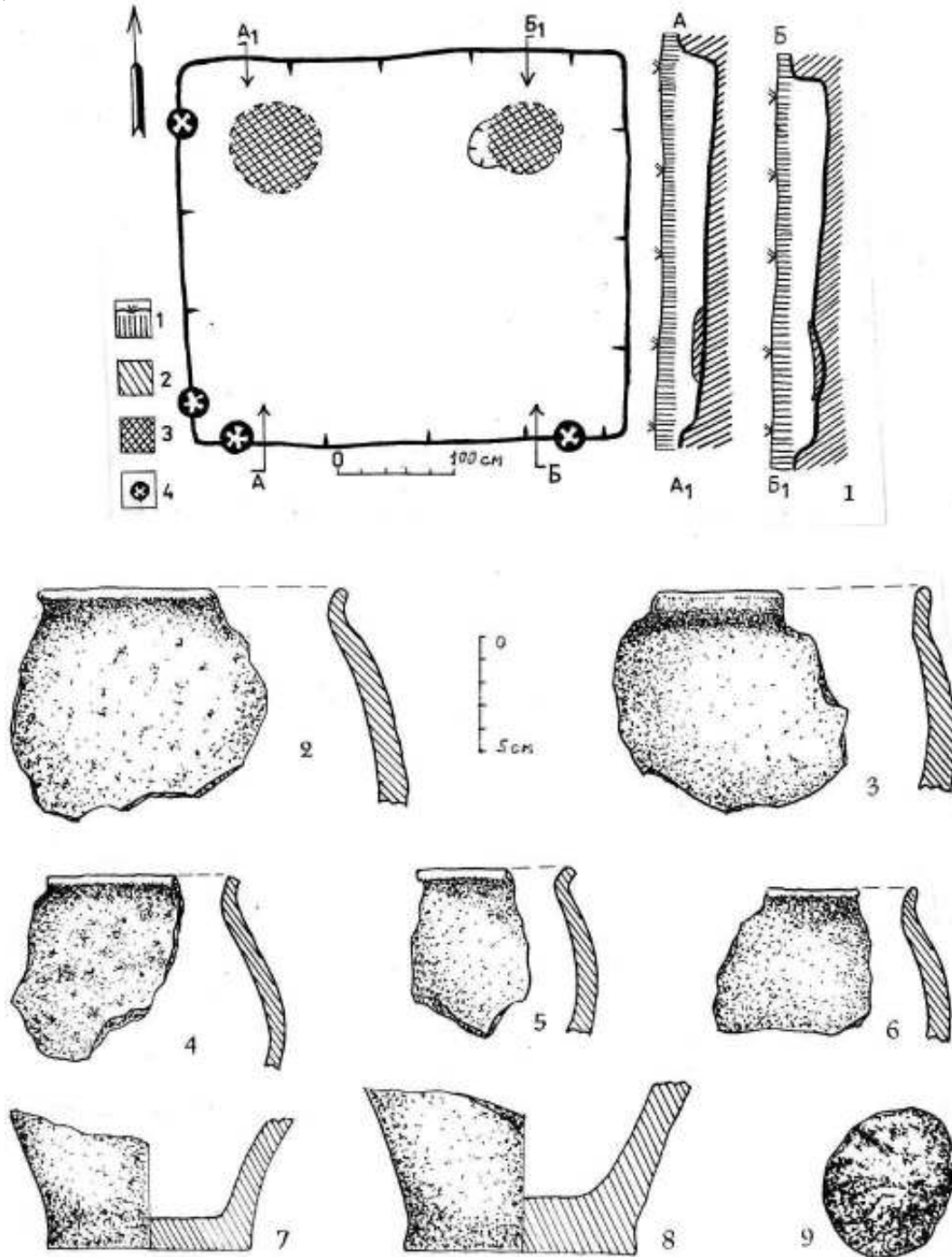

Рис. 11. с. Галоч. Розрізи житла давніх словян (за С. Пеняком)

Fig. 11. Haloch village. Sections of the dwelling of the ancient Slavs (by S. Penyak)

Рис. 12. Холмок II. Поселення. Кружальний горщик X–XI ст. (за С. Пеняком)

Fig. 12. Kholmok II. Settlement. A spinning pot of the 10th–11th centuries (by S. Penyak)

та міжнародних конференцій, написання колективних та індивідуальних монографій систематично ознайомлювали наукову громадськість та широкий загал із результатами своїх досліджень, новими джерельними даними та теоретичними висновками. У них склалися тісні контакти з археологами сусідніх регіонів Угорщини, Словаччини, Румунії щодо спільного вивчення найдавніших часів Верхнього Потисся.

Отже, можна констатувати, що за роки своєї діяльності представники академічної археологічної спільноти краю отримали вагомі здобутки у вивченні давньої історії населення північно-східної частини Карпатської улоговини.

ЛІТЕРАТУРА

- Пеняк, П. С. (2007). *Давнє гончарство Закарпаття*. Ужгород: ПП Повч Р. М, 104 с.
- Пеняк, С. І. (1980). *Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст.* Київ: Наукова думка, 180 с.
- Пеняк, С. І. (1988). Новые раннеславянские памятники середины I тысячелетия в Закарпатской области УССР. *Труды V Международного конгресса археологов-славистов*. Киев: Наукова думка. IV, 174–181.
- Пеняк, С. І., Пеняк, П. С. (1997). *Історія Закарпаття з найдавніших часів до приходу угорців у Карпатську улоговину*. Ужгород: ПМП «Електро», 56 с.
- Пеняк, С. І., Пеняк, П. С. (2013). *Археологія Закарпаття: історія дослідження*. Ужгород: Краєвиди Карпат, 256 с.
- Пеняк, С. І., Попович, І. І., Потушняк, М. Ф. (1976). *Звіт про охоронні розкопки в зоні меліоративних робіт на території Закарпатської області в 1976 році*. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. № 1976/5. Ф.е. 7923–7924. 48 с.
- Пеняк, С. І., Попович, І. І., Потушняк, М. Ф. (1977). *Раскопки в зонах новостроек Закарпатья. Археологические открытия 1976 года*. Москва: Наука, 352–353.

- Пеняк, С. И., Попович, И. И., Потушняк, М. Ф. (1978). Работы Закарпатской новостроечной экспедиции. *Археологические открытия 1977 года*. Москва: Наука, 371–372.
- Пеняк, С. И., Попович, И. И., Потушняк, М. Ф. (1980). Разведки и раскопки в Закарпатье. *Археологические открытия 1979 года*. Москва: Наука, 322–323.
- Пеняк, С. И., Попович, И. И., Потушняк, М. Ф. (1981). *Отчёт Закарпатской археологической экспедиции ИА АН УССР о разведках и раскопках в 1981 году*. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. № 1981/118. Ф.е. 10187. 56 с.
- Попович, І. І. (1985). Курган куштановицької культури в с. Невицьке на Закарпатті. *Археологія*, 50, 50–62.
- Попович, І. І. (1991). Поселення ранньозалізного часу в с. Малі Геївці на Ужгородщині. *Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині*, 80–82.
- Попович, І. І. (1995). Поселення куштановицької групи пам'яток. *Проблеми археології Східних Карпат*. Ужгород: МПП «Гражда», 95–103.
- Попович, І. (2006). *Закарпаття за доби раннього заліза*. Krakow; Lwow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 121 с.
- Потушняк, М. Ф. (1985а). Неолит Закарпаття: культура Криш и расписной керамики. *Археология Украинской ССР*. Киев: Наукова думка. 1, 139–150.
- Потушняк, М. Ф. (1985б). Полгарская и баденская культуры Закарпаття. *Археология Украинской ССР*. Киев: Наукова думка. 1, 291–305.
- Potushniak, M. (2011). *Middle Neolithic settlement in Drisino-Balocza, Transcarpathian Ukraine*. Krakow, 114 s.

REFERENCES

- Penyak, P. S. (2007) *Davne honcharstvo Zakarpattia*. Uzhhorod: PP Povch R. M. 104 p. (in Ukrainian).
- Penyak, S. I. (1980). *Rannoslovianske i davnoruske naselennia Zakarpattia VI–XIII st.* Kyiv: Naukova dumka, 180 p. (in Ukrainian).
- Penyak, S. I. (1988). *Novye ranneslavianskie pamiatniki seredyiny I tysiacheletia v Zakarpatskoj oblasti USSR. Trudy V Mezhdunarodnoho konhressa arkheolohov-slavistov*. Kiev: Naukova dumka. IV, 174–181. (in Russian).
- Penyak, S. I., & Penyak, P. S. (1997). *Istoriia Zakarpattia z najdavnishich chasiv do prychohu uhortsiv u Karpatsku ulohovynu*. Uzhhorod: PMP «Electro», 56 p. (in Ukrainian).
- Penyak, S. I., & Penyak, P. S. (2013). *Arkheolohia Zakarpattia: istoriia doslidzhennia*. Uzhhorod: Krajevydy Karpat, 256 p. (in Ukrainian).
- Penyak, S. I., Popovych, I. I., & Potushniak, M. F. (1976). *Zvit pro okhoronni rozkopky v zoni melioratyvnykh robot na terytorii Zakarpatskoji oblasti v 1976 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F.e. 7923–7924. 48 p. (in Ukrainian).
- Penyak, S. I., Popovych, I. I., & Potushniak, M. F. (1977). *Raskopki v zonakh novostrojek Zakarpattia. Arkheolohicheskie otkrytiia 1976 hoda*. Moskwa: Nauka, 352–353. (in Russian).
- Penyak, S. I., Popovych, I. I., & Potushniak, M. F. (1978). *Raboty Zakarpatskoj novostroechnoj ekspedytsii. Archeolohicheskie otkrytiia 1977 hoda*. Moskwa: Nauka, 371–372. (in Russian).
- Penyak, S. I., Popovych, I. I., & Potushniak, M. F. (1980). *Razvedki i raskopki v Zakarpattje. Arkheolohicheskie otkrytiia 1979 hoda*. Moskwa: Nauka, 322–323. (in Russian).
- Penyak, S. I., Popovych, I. I., & Potushniak, M. F. (1981). *Otchot Zakarpatskoj arkheolohicheskoy ekspedytsii IA AN USSR o rasvedkakh i raskopkakh v 1981 hodu*. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. № 1981/118. F.e. 10187. 56 p. (in Russian).
- Popovych, I. I. (1985). *Kurhan kushtanovytskoj kultury v s. Nevytske na Zakarpatti. Arkheolohiia*, 50, 50–62. (in Ukrainian).
- Popovych, I. I. (1991). *Poselennia rannozaliznogo viku v s. Mali Heevtsi na Uzhhorodshini. Novi materialy z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 80–82. (in Ukrainian).

Popovych, I. I. (1995). Poselennia kushtanovytskoi hrupy pamiatok. *Problemy arkheolohii Skhidnych Karpat*. Uzhhorod: MPP «Hrazhda», 95–103. (in Ukrainian).

Popovych, I. (2006). *Zakarpattia za doby rannoho zaliza*. Krakow; Lwow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 121 p. (in Ukrainian).

Potushniak, M. F. (1985). Neolit Zakarpattia: kultura Krish i raspisnoj keramiki. *Arkheolohiia Ukrainskoj SSR*. Kiev: Naukova dumka. 1, 139–150. (in Russian).

Potushniak, M. F. (1985). Polharskaia i badenskaia kultury Zakarpattia. *Arkheologiia Ukrainskoj SSR*. Kiev: Naukova dumka. 1, 291–305. (in Russian).

Potushniak, M. (2011). *Middle Neolithic settlement in Drisino-Balocza, Transcarpathian Ukraine*. Krakow, 114 p.

Стаття: надійшла до редакції 19.05.2024
прийнята до друку 26.10.2024

UZHGOROD ARCHEOLOGICAL GROUP: THE HISTORY OF CREATION AND ACTIVITY

Pavlo PENYAK

*Ivan Krypiakevich Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Universytetska Str., 21, 88000, Uzhhorod, Ukraine,
e-mail: penyak.pavlo@gmail.com*

The article deals with the history of the creation and activity of the Uzhhorod archaeological group. From 1972 till 1985, it was part of the Institute of Archaeology Academy of Science of Ukrainian SSR. From 1985 till 2010, it was part of the Institute of Social Sciences Academy of Science of Ukrainian SSR (today I. Krypiakevich Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine). For more than 30 years of work, scientists of the group have discovered and partially investigated more than 100 archaeological monuments in the territory of the region, published dozens of individual and collective monographs, hundreds of articles in ukrainian and foreign magazines.

As part of the group M. Potushniak studied the Neolithic and Eneolithic period. His research made a number of additions and corrections in solving the questions of cultural belonging and chronology of the monuments of the Krish culture and painted ceramics. For the first time reliable material was obtained about the topography of settlements, housing construction, and the economy of the local population. On the basis of extensive excavations and scientific generalizations, the scientist began to solve the problem of the spread of Polgar culture. New materials obtained by M. Potushniak in the 70^s and 80^s of the 20th century made it possible to single out the Baden culture.

In the field of interests of the researcher of the group I. Popovych the study of artifacts of the early Iron Age of Transcarpathia was introduced. Many years of research made it possible to generalize significant archeological material and, on its basis, to reproduce the material and spiritual culture of the bearers of the Kushtanovytsa culture.

The discovery of early Slavic monuments of Transcarpathia, researched by the S. Penyak, turned out to be interesting. Their study changed the existing concepts about the time of the appearance of the ancient Slavs on the territory of the region.

Key words: Uzhhorod archaeological group, excavations, archaeological culture, settlement, burial ground.